

Šlosar, Dušan

Slovotvorný formant "se"

In: Šlosar, Dušan. *Slovotvorný vývoj českého slovesa*. Vyd. 1. Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1981, pp. 141-144

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121716>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Se (psl. *se*, stč. *sě*) má povahu slovotvornou jen tehdy, podílí se nějakým způsobem na sémantice sloves. Nelze sem tedy zahrnout ani raně staročeské *sě* jako prostředek vyjádření pasivnosti (*súdí sě*), ani vývojově novější vyjádření deagentně chápaného děje ve spojení s tvarem 3. osoby sg. (*jde se*).

Slovotvorný formant *se* se uplatňuje v podstatě ve třech skupinách sloves. Jednak u reflexiv tantum, dále jako prostředek k neutralizaci tranzitivního charakteru sloves, zejména i-kmenových, a konečně jako spouformant při jistých případech odvozování prefixací.

Re flex í v a t a n t u m (slovesa, která i v prefigované podobě mají ve všech tvarech *se*) se vyznačují, jak ukáže další výklad, jistými společnými významovými rysy — i když tu zatím nelze nalézt invariant, který by je spojoval všechna. V diachronním pohledu vykazují neustálý početní vzestup: žaltářový text staroslověnský (vzatý zde jako srovnávací kritérium a naznačující někdy možnou genezi jevu) jich obsahuje 8, raný text staročeský (Wittb) 14, pozdější 23 (Ben), 26 (Kral), až 40 (novočeský). Zajímavé je sledování sémantiky a typů těchto sloves.

Ve staroslověnštině sem patří slovesa *styděti se*, *bojati se*, *smijati se*, *rogati se*, *šetati se*, *mžžati se*, *gnpšati se*, *radovati se*. Jsou to všechno slovesa pojmenovávající *duševní stavy*: bylo možné i *plakati se//plakati*. Z hlediska formového je pozoruhodné, že v této sémantické skupině nejsou i-kmeny. V materiálu raně staročeském se taková slovesa vyskytují také (*báti se*, *styděti se*, *radovati se*, *pychlati se* „bavit se“; proti stsl. navíc se tu objevilo *káti se*).

Ale kromě toho se v rané češtině, a to ve větším počtu, objevují slovesa i-kmenová. I-kmeny už v dávných obdobích byly nejproduktivnějším typem sloves; jejich dominantní funkcí bylo přitom vyjadřování faktitiv-

nosti (viz *siesti* — *-sadiťi*, *tonęti* — *-topiti*, *piti* — *-poiti*, *sęchnęti* — *-sušiti*). I ve staré češtině patřily slovesné i-kmeny k nejproduktivnějším (desubstantiva a deadjektiva i jiné). Ne všechny deriváty však už musely mít faktitivní povahu ve významu zasahování někoho dějem. U takových sloves byla intranzitivnost naznačována formantem *sę* (*hniezditi sę*, *protiviti sę*, *blížiti sę*, *chlubiti sę*). Nešlo tu o pasívnost ani reflexívnost (jako např. u *vtípiti sę* < *vęstibiti sę* „vniknout“), nýbrž asi o emancipaci abstrahované intranzitivnosti. Jejím východiskem byly ještě nepočtené dvojice doložené ve staroslověnině typu *buditi* — *buditi sę*. Stejně pozadí (v závislosti na sémantickém posunu) má i zánik prostého *modliti* „prositi“, který vedl ke genezi reflexíva tantum *modliti sę*.

V rané staré češtině se také stala reflexívy tantum slovesa *ptáti se* a *tázati se* (druhé analogií podle prvního; u *ptáti* je motivací sémantický posun „prositi“ → „žádat informaci“). Ponecháme-li stranou poslední dva speciální případy, je zřejmé, že raná stará čeština navazuje na praslověninu v tom, že slovesa duševních stavů jsou reflexíva tantum, a dále výrazně rozvíjí tendenci, kterou staroslověnština naznačuje, totiž neutralizovat tradiční tranzitivnost i-kmenů tam, kde je to potřebí, pomocí *sę*.

Ze souhrnu našich sloves se vymyká jedině reflexívum tantum *túlati sę*: je ojedinělé tím, že nepojmenovává duševní stav, ani to není i-kmen.

Počtení vzrůst reflexív tantum v novějších verzích je důsledkem rozmnožování základních skupin synonymy: *báti sę* → *leknúti sę*, *strachovati se*; *styděti sę* → *ostýchati sę*; *smáti sę* → *posmievaťi sę*. Za specifický projev téže tendence lze považovat proniknutí *sę* k intranzitivnímu *stanę stati* → *státi sę*. Je to vlastně „prázdný“, „zájmenný“ slovesný protějšek deadjektivních a jiných i-kmenů *se sę* (jako *rdíťi sę*, *protiviti sę*).

V mladších verzích vidíme však i další novum: pronikání *se* ke slovesům prefigovaným předponou *do-*: *dotknúti sę* vystřídalo starší *dotknúti*, podobně *domnieti sę* místo *domnieti* atd. Pozadím je formová analogie: slovesa s prefixem *do-* měla tradičně genitivní rekce, slovesa *se sę* (*sę*) rekci neakuzativní, prakticky ve většině případů tedy genitivní. Oba jevy se tu zkřížily na základě vnější podobnosti.

Tím se ovšem zčásti dostáváme mimo doménu reflexív tantum, protože některá slovesa tohoto typu mají protějšky nereflexívní (*dopusťiti se*).

Novočeská verze kromě nových sloves duševních stavů (*chechtat se*), intranzitivních i-kmenů (*hroutit se*, *pyšnit se*), v menší míře i kromě intranzitiv jiných typů (*lesknout se*), dále kromě některých sloves s prefixem *do-* (*dopracovat se*), kromě slovesa *dívat se* a synonym slovesa *chvít se* (*tetelit se*) má ještě další reflexíva.

Tuto další skupinu tvoří případy, kdy se sloveso stává reflexívem v kombinaci s jistým prefixem (zatímco sloveso neprefigované nebo s jiným prefixem reflexívní *se* nemá). Nepočítáme sem samo-

zřejmě taková slovesa, k nimž existuje přesný nereflexivní protějšek, tedy např. *procházezi se* (× *procházezi*).

Starého původu je *se* ve funkci slovo tvorného spolufornantu v kombinaci s prefixem *s-* (*sbn-*) ve významu „směrování dohromady“. Dovolil kdysi významové rozlišení *sbniti* „shora dolů“ a *sbniti se* „dohromady“ u sloves subjektivních. Z tohoto východiska se pak šířil: viz staročeské *ssiesti se*, *snieti se*, *sebrati se*, *sběhnúti se* . . . Dále se tento prefix šíří ke slovesným odvozeninám vyjadřujícím kontakt: *spřáteliti se*, v abstraktní rovině pak *smilovati se*, *slitovati se*, *szeliti se* . . . Takových sloves během historické doby přibývá: *spřáhnouti se*, *spiknout se*, *shluknout se*, *srotiti se*, *smlouvat se* atd. Podle nich pak mívají se i slovesa, která vyjadřují kontakt lexikálním významem základu: *bratřit se*, *přátelít se*, a dále slovesa pojmenovávající děje chápané vzájemnostně: *radit se*, *líbat se*.

Na první pohled absurdně, ale zcela v souladu s mechanismem slovo tvorného vývoje se formant *se* objevuje u antonym k těmto slovesům, především u sloves s prefixem *roz-*: stsl. *raziti se*, *rastajati se* . . . Tato naznačená tendence v češtině pokračuje: *rozmoci se*, *rozplynouti se*, *rozprchnouti se*, *rozletovati se*, nč. *rozrúst se*, *rozhlížet se*, a také *rozjásat se*, *rozeřvát se*. Vidíme, že vedle významu „na strany“ se tu objevuje v některých formacích i význam ingresivní. (O tom viz zde dále.) Nejasná je však geneze spolufornantu *se* u prefixu *vz-*, jak se projevuje v staroslověněštině (viz *vzsmrděti se*, *vzsgorěti se*, *vzsigrati se*) a přžívá v rané staré češtině (*vsmdřeti se*, *vzhořeti se*, *vzpomanúti se*, *vzrydati se*). Krátce nato však (v rané staré češtině) produktivní éra prefixu *vz-* skončila a ona stará tendence se dále nemohla rozvinout.

Dalším typem, na němž se *se* podílelo jako spolufornant, jsou augmentativa: *napracovat se*. Je to záležitost, která se vyvinula až na půdě české. Prefix *na-* sám o sobě byl polyfunkční a jeho významy byly značně diferencované, někdy až protichůdné, což byl důsledek toho, že původní prostorový význam „směrování na místo“ byl už neproduktivní. Za této situace se *se* stalo spolufornantem k jednoznačnému vyjádření velké míry děje: *najiesti se*, *napiti se* (pouhé *najiesti* je doloženo ve významu ingresivním „začít jíst“: *masa, ješto od zvieřete najedeno bylo, nebudete jiesti*). Plynulý rozvoj vyvrcholil v novočeské době, pro niž už mohl F. KOPEČNÝ (41, str. 23) konstatovat, že jde o prostředek paradigmatický: „Tvoří se zcela paradigmaticky i od nedokonavých reflexiv tantum: *nasmát se*, *nabát se*, *namodlit se* . . ., ba i od jiných sloves dějové míry, např. *napopocházet se*, *naposkakoval se*, *napokašlával se* . . .“ Menší význam má se jako spolufornant ingresivního prefixu *za-*. Na rozdíl od čistě ingresivního pouhého *za-* (stč. *zažěci*, nč. *zadržnout*) má významový odstín „vedení děje do plné intenzity“. Taková slovesa se objevují poměrně pozdě v historické době (*zamyslit se*, *zahledět se* doloženo teprve v novočeské verzi). Dále sem patří např. *zamilovat se*, *zabydlit se*, *začíst se*, *zaposlouchat se*.

Zde je vhodné upozornit na to, že i ingresivní *roz-* se aspoň zčásti

kombinuje se spoluformantem *se* (viz zde výše). Tedy vedle *rozžhavit*, *rozpálit*, *rozzářit* . . . nacházíme *rozmoci se*, *roznemoci se*, *rozeřvát se*, *rozplestat se* apod. Rýsují se tu jistá distribuční pravidla: i-kmeny, u nichž spoluformant *se* slouží, jak bylo řečeno, k neutralizaci tranzitivnosti, mají pouhé *roz-*, ostatní typy sloves užívají ingresivního *roz- + se*. Obojí má odstín „rozvinutí děje“.

Ostatní případy, v nichž se *se* kombinuje s prefixem jako spoluformantem, jsou ojedinělé a nelze z nich při našem materiálu nic zatím vyvozovat. Ojediněle se vyskytuje např. *poklesnouti se*, *zakolísat se* atd.

Je tedy zřejmé, že *se* postupně nabylo povahy slovotvorného formantu a během historické doby se v této funkci uplatňuje čím dál výrazněji. Nejzřetelnější je přitom jeho schopnost specifikovat významy některých slovesných prefixů.